

ME'MORIY OBYEKTЛАRNING TURISTIK SALOHIYATINI BAHOLASH TARIXIY OBYEKTЛАR MISOLIDA

Asatova Dildora

Toshkent arxitektura-qurilish universiteti tayanch doktoranti

Annotatsiya: *Tarixiy me'moriy obyektlarning turistik salohiyatini faqat mashhurlik, tashriflar soni yoki xizmatlar mavjudligi orqali ifodalash merosning saqlanishi va mahalliy hayot bilan bog'liq muhim farqlarni yashiradi. Mazkur maqolaning maqsadi me'moriy qimmatni turistik foydalanish imkoniyati bilan bog'laydigan, biroq konservatsiya cheklovlarini mustaqil qaror sharti sifatida saqlaydigan baholash metodikasini ishlab chiqishdir. Tadqiqot UNESCO va ICOMOS hujjatlarini maqsadli tahlil qilish hamda Samarqand, Buxoro va Xivaning tarixiy muhitini qiyosiy talqin etishga asoslangan. Baholash birligi alohida bino, ansambl va tarixiy hudud darajalarida ajratildi. Natijada meros qiymati, kirish qulayligi, talqin sifati, xizmat muhiti va mahalliy manfaatdan iborat besh o'lchovli profil hamda muhofaza shartlari bilan boshqariladigan qaror modeli taklif etildi. Tarixiy hududlar sonli reytingga joylashtirilmagan: ularning hujjatlarda ifodalangan xususiyatlari modelni qo'llashdagi farqlarni ko'rsatish uchun tahlil qilindi. Modelning asosiy afzalligi yuqori turistik jozibadorlikni avtomatik ravishda tashrif oqimini oshirish tavsiyasiga aylantirmasligidir. Natijalar meros hududlarini rejalashtirish va dala baholash protokollarini tuzish uchun metodologik asos beradi; modelning og'irliklari, ballari va chegaralari keyingi empirik tekshiruvni talab qiladi.*

Kalit so'zlar: *me'moriy meros; turistik salohiyat; tarixiy ansambl; autentiklik; shahar landshafti; ko'p mezonli baholash; merosga ta'sir.*

1 Kirish

Tarixiy obyekt turistik resursga aylanganda uning qiymati bino chegarasidan tashqariga chiqadi. Tashrifchining tajribasi me'moriy shakl, tarixiy hikoya, piyoda yo'li, jamoat makoni, xizmat va mahalliy muhitning o'zaro munosabatida yuzaga keladi. Shu sababli bitta yodgorlikning badiiy qimmati bilan uni xavfsiz va mazmunli

ziyosat qilish imkoniyati bir xil tushuncha emas. Turistik salohiyat bu ishda obyektning meros qiymatini saqlagan holda tushunarli, qulay va mahalliy jamiyat uchun maqbul tashrif tajribasini ta'minlash imkoniyati sifatida ta'riflanadi.

UNESCOning tarixiy shahar landshafti yondashuvi merosni kengroq shahar kontekstida ko'rishga asos beradi [1]. ICOMOSning madaniy meros turizmi xartiyasi esa mas'uliyatli turistik boshqaruvda muhofaza va mahalliy jamoa manfaatlarini hisobga olish zarurligini ta'kidlaydi [2]. Ushbu hujjatlar konseptual yo'nalishni belgilaydi, biroq ular har bir tarixiy obyekt uchun tayyor turistik reytingni bermaydi. Mazkur maqola shu tamoyillarni kuzatiladigan ko'rsatkichlar va ochiq qaror qoidalariga tarjima qiladi.

O'zbekiston tarixiy shaharlari bu masala uchun muhim qiyosiy materialdir. Samarqandning monumental ansambllari, Buxoroning tarixiy shahar to'qimasi va Xivadagi Ichan qal'aning chegaralangan hududiy tuzilishi baholash birligini tanlashda turli vaziyatlarni yaratadi [4–6]. Ularning UNESCO ro'yxatiga kirishi yuqori meros qiymatini bildiradi; bundan barcha kirish, xizmat yoki boshqaruv ko'rsatkichlari bir xil darajada ekanligi kelib chiqmaydi.

Tadqiqot savoli quyidagicha: tarixiy obyektning turistik jozibadorligi va undan barqaror foydalanishga tayyorligini qanday ajratib baholash mumkin? Maqsad ushbu ikki holatni muhofaza shartlari bilan bog'laydigan takror qo'llash mumkin bo'lgan metodikani taklif etishdir. Ishning metodologik hissasi yagona yig'ma ballni mezonlar profili va cheklovlar reyestri bilan birga qo'llashdan iborat. Bu yangi global tamoyil haqidagi da'vo emas, balki mazkur tadqiqot doirasida ishlab chiqilgan amaliy operatsionlashtirishdir.

2 Materiallar va metodlar

2.1 Tadqiqot dizayni va manbalar

Tadqiqot hujjatlarga asoslangan konseptual metodika ishlab chiqish va sifat qiyosiy tahlili shaklida bajarildi. Manbalar 2026-yil 7-oktabrda tekshirildi. Korpusga tarixiy shahar landshafti tavsiyasi, madaniy meros turizmi xartiyasi, merosga ta'sirni baholash qo'llanmasi, uch tarixiy hududning UNESCO tavsiflari va Venetsiya

xartiyasi kiritildi [1–7]. Tanlash mezonlari manbaning birlamchiligi, metodik masalaga daxldorligi va ochiq tekshiriladigan matnning mavjudligi bo‘ldi. Bu to‘liq sistematik adabiyotlar sharhi emas; korpus tarixiy qiymat, muhit, turistik foydalanish va muhofaza masalalarini birgalikda yoritish uchun maqsadli shakllantirildi.

Tahlil uch bosqichda amalga oshirildi. Avval hujjatlardagi tushunchalar meros qiymati, foydalanish sharoiti va cheklovlarga ajratildi. Keyin har bir tushuncha uchun kuzatiladigan belgi, dalil manbasi va baholash birligi belgilandi. So‘ng uch hududning tavsiflari modelning turli fazoviy miqyoslarda qanday qo‘llanishini tushuntirish uchun qiyoslandi. Joyida o‘lchov, tashrifchi so‘rovi va statistik regressiya bajarilmadi.

2.2 Baholash birliklari

Birlamchi birlik me‘moriy obyekt yoki tarixiy ansamblidir. Kontekst birligi unga bog‘liq ko‘cha, maydon va kirish yo‘llarini qamrab oladi. Boshqaruv birligi esa muhofaza hududi va uning tegishli rejalashtirish chegaralaridir. Obyekt kartasida uchala daraja alohida ko‘rsatilishi kerak. Masalan, ansamblning badiiy qiymati yuqori bo‘lsa ham, undan tashqaridagi yo‘lning to‘siqsizligi past bo‘lishi mumkin. Shahar darajasidagi meros tavsifini binoga avtomatik ko‘chirish mazkur metodikada yo‘l qo‘yilmaydigan xulosa hisoblanadi.

2.3 Ko‘rsatkichlarni operatsionlashtirish

1-jadval. Taklif etilayotgan baholash profili va dalil turlari

O‘lchov	Kuzatiladigan ko‘rsatkichlar	Zarur dalil
Meros qiymati V	Tipologik xoslik, tarixiy dalillarning o‘qilishi, ansamblidagi rol	Ilmiy tavsif, inventar, tarixiy hujjat
Kirish qulayligi A	Uzluksiz piyoda yo‘li, to‘siqsiz kirish, yo‘nalishning aniqligi	GIS marshrut auditori, joyida tekshiruv

O'lchov	Kuzatiladigan ko'rsatkichlar	Zarur dalil
Talqin sifati I	Matnning ishonchliligi, til imkoniyati, fazoviy hikoyaning yaxlitligi	Ekspozitsiya auditi, tashrifchi topshirig'i
Xizmat muhiti S	Sanitariya, dam olish, soya, xavfsiz kutish va xizmat joylashuvi	Mavsumiy audit, xizmat rejasi
Mahalliy manfaat L	Aholi ishtiroki, kundalik foydalanish, mahalliy iqtisodiy aloqalar	Intervyu, kelishuv, ochiq boshqaruv dalili

Har bir o'lchov bir nechta indikator bilan baholanadi. Taklif etilayotgan tartibli shkala 0 dan 4 gacha: 0 — tekshiruv bilan aniqlangan yo'qlik yoki ishlamaslik; 1 — jiddiy cheklangan; 2 — qisman ta'minlangan; 3 — asosiy talablar ta'minlangan; 4 — hujjat va kuzatuv bilan tasdiqlangan yuqori sifat. Har bir indikator uchun bu umumiy tavsif alohida tekshirish shartiga aylantirilishi kerak. Masalan, to'siqsiz kirish balli asosiy yo'nalishning butun uzunligi bo'yicha aniqlanadi, faqat kirishdagi pandusga qarab berilmaydi.

Dalil topilmaganda nol yozilmaydi; «ma'lumot yetarli emas» belgisi qo'llanadi. Bu yondashuv sifatsiz holat bilan o'rganilmagan holatni ajratadi. Dalillar to'liqligi C mavjud indikatorlar sonining rejalashtirilgan indikatorlar soniga nisbati sifatida hisoblanadi. C qaror sifatini izohlash uchun xizmat qiladi va obyektning jozibadorlik balliga qo'shilmaydi.

2.4 Hisoblash va qaror qoidalari

Barcha indikatorlar kuzatilgan holatda o'lchov balli tegishli indikatorlarning arifmetik o'rtachasi sifatida olinadi. Keyin dastlabki turistik profil indeksi quyidagicha ifodalanadi:

$$TPI = 25 \times (wV \times V + wA \times A + wI \times I + wS \times S + wL \times L), \text{ bunda } wV + wA + wI + wS + wL = 1.$$

V, A, I, S va L 0–4 oraligʻida boʻlgani sababli TPI 0–100 oraligʻida yotadi. Boshlangʻich ssenariy uchun har bir ogʻirlik 0,20 deb taklif qilinadi. Teng ogʻirlik empirik topilma emas; u ekspert ustunliklarini yashirmaydigan tekshiruv nuqtasidir. Tartibli ballarni oʻrtachalash teng oraliqlar haqidagi soddalashtiruvchi farazga tayanadi. Shu bois profilni koʻrsatmasdan TPI boʻyicha reyting tuzish metodik jihatdan yetarli emas.

Muhofaza holati TPI tarkibiga oddiy qoʻshiluvchi sifatida kiritilmaydi. Qaytmas shikastlanish xavfi, tasdiqlangan konstruktiv xavfsizlik muammosi yoki meros atributlariga salbiy taʼsir aniqlansa, oqimni kengaytirish qarori toʻxtatilib, konservatsiya va taʼsirni baholash yoʻliga oʻtiladi [3]. Maʼlumot yoʻqligi ham kengaytirishni avtomatik tasdiqlamaydi. Ushbu cheklov qoidasi yuqori xizmat balli jiddiy meros zararini «qoplab yuborishi»ga yoʻl bermaydi.

3 Natijalar

3.1 Modelning tarkibiy natijasi

Hujjatlar tahlili asosida «meros qiymati — foydalanish tayyorligi — muhofaza sharti» munosabatini ajratadigan model shakllantirildi. Uning birinchi chiqishi besh oʻlchovli profil, ikkinchisi dalillar toʻliqligi, uchinchisi esa muhofaza cheklovlari reyestridir. Ushbu uch chiqish bir xil obyekt uchun birga taqdim etiladi. Model sonli qiymat berishdan oldin baholash birligi va dalil sifatini aniqlashni talab qiladi.

Taklif etilgan modelda salohiyatning ikki talqini farqlanadi: mavjud tashrif sharoiti va muayyan chora bajarilgandan keyingi imkoniyat. Ikkinchi talqinda har bir kutilayotgan oʻzgarish masʼul tomon, xarajat, muddat va merosga taʼsir sharti bilan koʻrsatilishi kerak. Shu orqali loyiha gʻoyasi amalga oshgan natija sifatida taqdim etilmaydi.

3.2 Tarixiy hududlar boʻyicha sifat qiyosi

UNESCO tavsifida Samarqandning Registon va Bibixonim kabi ansambllari mintaqalararo meʼmoriy ahamiyatga ega ekani koʻrsatiladi [4]. Buxoro tavsifida alohida yodgorliklardan tashqari umumiy tarixiy shahar manzarasi muhim oʻrin

tutadi [5]. Ichan qal'a esa devorlar bilan ajratilgan tarixiy shahar tuzilishi orqali tavsiflanadi [6]. Quyidagi jadval shu hujjatli xususiyatlarning baholash usuliga ta'sirini bildiradi; u hozirgi turistik xizmatlarning o'lgangan holati emas.

2-jadval. Hujjatli xususiyatlardan kelib chiqadigan metodik farqlar

Hudud	Tahlil uchun tayanch xususiyat	Baholashda tekshiriladigan savol
Samarqand	Monumental ansamblarning tarixiy va kompozitsion roli	Ansamblar orasidagi yo'l yaxlit turistik hikoyani ta'minlaydimi?
Buxoro	Tarixiy shahar to'qimasi va umumiy manzaraning ahamiyati	Yo'nalish kundalik mahalla hayoti va meros muhitini qanday birlashtiradi?
Xiva Ichan qal'a	Chegaralangan tarixiy hudud va ansamblar ketma-ketligi	Kirish nuqtalari va tor joylarda tashrif yuklamasi qanday taqsimlanadi?

Ushbu qiyosdan uch turdagi audit yo'nalishi kelib chiqadi. Samarqandda ansamblararo bog'lanish tekshiriladi; Buxoroda ko'cha va mahalla konteksti baholashga kiradi; Ichan qal'ada kirish va oqim taqsimoti alohida kuzatiladi. Bular manbalardagi fazoviy tavsiflardan chiqarilgan tadqiqot talqinlari bo'lib, obyektlarning amaldagi kamchiliklari haqida tasdiqlangan tashxis emas.

3.3 Profilni boshqaruv qaroriga aylantirish

Modelda yuqori V va past A aniqlansa, ustuvor chora yangi attraksion emas, balki muhofazaga mos kirish yo'lini yaxshilash bo'ladi. Yuqori V va past I holatida ilmiy talqin, belgilar va gid yo'nalishlari ustuvor bo'ladi. Xizmatlar rivojlangan, lekin mahalliy manfaat zaif bo'lsa, keyingi qaror boshqaruv ishtiroki va iqtisodiy aloqalarni yaxshilashga qaratiladi. Ushbu kombinatsiyalar hozirgi uch hududning ballari emas, modelning shartli qaror qoidalaridir.

Oqim yuklamasini kuzatish uchun $U = N / K$ munosabati qo'llanishi mumkin: N — aniq vaqt oralig'ida bir vaqtda bo'lgan tashrifchilar, K — shu makon uchun

konservatsiya, evakuatsiya va foydalanish talablarini hisobga olib belgilangan maqbul bir vaqtdagi yuklama. K universal odam/ m^2 koeffitsienti bilan almashtirilmaydi. N va K bir xil fazoviy hamda vaqt birligiga tegishli bo'lishi kerak. U kuzatuvi xizmatdagi tor joylarni izlashga yordam beradi, ammo o'zi merosga zarar borligini isbotlamaydi.

4 Muhokama

4.1 Yig'ma indeksning foydasi va chegarasi

TPI bir hudud ichida bir xil protokol bilan baholangan obyektlarni dastlabki saralash uchun qulay. Biroq bir xil yig'ma qiymat turli muammolarni yashirishi mumkin. Kirish qulayligi past obyekt bilan talqin sifati past obyekt uchun bir xil chora samara bermaydi. Shu sababli indeks profilga bog'langan boshqaruv vositasi bo'lishi, reklama reytingiga aylantirilmasligi kerak.

Model muhofaza masalasini kompensatsiyasiz shart sifatida qo'llaydi. Bu yondashuv turistik rivojlantirishni taqiqlashni anglatmaydi; u rivojlanishning qaysi varianti meros atributlari bilan mos kelishini oldindan tekshirishni talab qiladi. Ta'sirni baholash muqobil variantlarni loyihani tasdiqlashdan avval ko'rib chiqishi kerak [3]. Xizmat binosini yodgorlikka yaqin qo'yish har doim eng qulay yoki eng maqbul yechim bo'lavermaydi; funksiyaning yo'l tarmog'idagi o'rni ham baholanadi.

4.2 Empirik tekshirish tartibi

Keyingi dala tadqiqotida uch fazoviy turdan obyektlar tanlanib, bir xil indikator kartasi qo'llanishi lozim. Ikki mustaqil baholovchining indikator ballari taqqoslanadi; tartibli shkala uchun vaznli kappa kabi kelishuv ko'rsatkichi ishlatilishi mumkin. Indikatorlar turli mazmunlarni o'lgagani uchun ichki moslikni bitta koeffitsient bilan tekshirish ularning barchasi bitta yashirin omilni ifodalaydi, degan farazga olib kelmasligi kerak.

Mazmuniy validlik me'mor-restavrator, shaharsoz, turizm mutaxassisi va mahalliy vakillar ishtirokida tekshiriladi. Kirish va talqin ballari tashrifchilarning yo'l topish topshirig'i, sarflangan vaqti va tushunish natijalari bilan qiyoslanadi.

Tashriflar soni yoki daromad modelning yagona tashqi validlik mezoni bo'la olmaydi, chunki ular marketing, transport va mavsumga ham bog'liq.

Og'irliklarga sezgirlik tahlilida teng og'irlikli variant merosga yoki foydalanish qulayligiga ustunlik beruvchi ssenariylar bilan solishtiriladi. Og'irliklar o'zgarganda keskin almashadigan tartib barqaror xulosa sifatida berilmaydi. Yetishmayotgan ma'lumot uchun ehtimoliy minimal va maksimal profil hisoblanishi mumkin; kuzatilmagan indikatorlarga o'rtacha ball qo'yib, aniqlik tasavvuri yaratilmaydi.

4.3 Cheklovlar

Tadqiqotning cheklovi hujjatli korpusning maqsadli va kichik ekanligidir. UNESCO tavsiflari meros qiymatini yoritadi, lekin kundalik kirish qulayligi yoki amaldagi xizmat sifatini to'liq o'lchamaydi. Mazkur maqolada ekspertlararo kelishuv, tashrifchi natijalari va indeksning bashorat qobiliyati tekshirilmagan. Shu sababli Samarqand, Buxoro va Xiva uchun TPI ballari yoki «eng yuqori salohiyatli hudud» xulosasi berilmaydi. Ko'rsatilgan formulalar validatsiyadan o'tgan standart emas, empirik tadqiqot uchun ochiq metodik taklifdir.

5 Xulosa

Tarixiy me'moriy obyektning turistik salohiyatini baholash meros qiymati va foydalanish sharoitini farqlashdan boshlanishi kerak. Taklif etilgan besh o'lchovli profil turistik muammolarni joyi va mazmuni bo'yicha ajratadi; dalillar to'liqligi bahoning ishonchliligini izohlaydi; muhofaza sharti esa jiddiy zararni yuqori xizmat ballari bilan qoplashga yo'l bermaydi.

Uch tarixiy hududning sifat qiyosi baholash miqyosi obyekt morfologiyasiga mos tanlanishi zarurligini ko'rsatdi. Modelning amaliy qo'llanishi uchun navbatdagi vazifa indikatorlarni dala protokoliga aylantirish, mustaqil baholashni tashkil qilish va og'irliklarga sezgirlikni tekshirishdir. Shundan keyingina indeks investitsiya ustuvorligi yoki tashrif boshqaruvi uchun asoslangan qiyosiy vositaga aylanishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- [1] UNESCO. (2011). Recommendation on the Historic Urban Landscape, including a glossary of definitions. <https://www.unesco.org/en/legal-affairs/recommendation-historic-urban-landscape-including-glossary-definitions>
- [2] ICOMOS. (2022). International Charter for Cultural Heritage Tourism: Reinforcing cultural heritage protection and community resilience through responsible and sustainable tourism management. https://admin.icomos.org/wp-content/uploads/2023/01/International-Cultural-Heritage-Tourism-Charter_EN_CN.pdf
- [3] UNESCO, ICCROM, ICOMOS & IUCN. (2022). Guidance and Toolkit for Impact Assessments in a World Heritage Context. <https://whc.unesco.org/en/guidance-toolkit-impact-assessments>
- [4] UNESCO World Heritage Centre. (n.d.). Samarkand – Crossroad of Cultures. <https://whc.unesco.org/en/list/603/>
- [5] UNESCO World Heritage Centre. (n.d.). Historic Centre of Bukhara. <https://whc.unesco.org/en/list/602/>
- [6] UNESCO World Heritage Centre. (n.d.). Itchan Kala. <https://whc.unesco.org/en/list/543/>
- [7] ICOMOS. (1964). International Charter for the Conservation and Restoration of Monuments and Sites (The Venice Charter). https://www.icomos.org/images/DOCUMENTS/Charters/Venice_Charter_EN_2023.pdf
- Internet manbalari uchun murojaat sanasi: 2026-yil 7-oktabr.